

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 2

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 2

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ГРАФИТИ: ПРОПАГАНДА ИЛИ ИЗКУСТВО¹?

ИВАН КАБАКОВ

Протестните графити като изначално легитимна форма на изразяване постепенно изгубиха своето присъствие в градското пространство за сметка на общински субсидирани форми и маркетингово ориентирани графити, които им придадоха нова легитимност. Тази тенденция обаче се промени от началото на 2022 г., като катализатор на промените се оказаха COVID кризата и инвазията на Русия в Украйна, които в своята синергия легитимираха политическите графити като „превърната форма“ на протестните графити. Иначе казано – интересът се измести към политиците, които започнаха да генерират значително обществено неодобрение, изразено в политически графити, като дилемата, пред която са изправени графити артистите, би могла да бъде представена по следния начин: пропаганда или изкуство са политическите графити?

Ключови думи: политически графити, политическо изразяване, свобода на изразяване, политици, пропаганда, изкуство.

¹ Подобно на колегата и приятел Иван Патев, на когото е посветен този текст, авторите на политически графити винаги имат собствена гледна точка към случващото се не само в политиката, но и в културата и обществото. Свободата на изразяване, която ги отличава от всички останали, изисква неспокойствие на духа и различие, подкрепени от твърда воля аргументирано и убедително да се отстоява собствена позиция, дори когато е изразена по отношение на политици и управляващи, които Ботев би определил като „слепци с очи“, поради неспособността им да генерират и реализират смислена перспектива за развитие на обществото, въпреки че отново и отново се кандидатират на поредните избори в очакване да придобият липсващите им качества. Такива „политици“ са изрично „посочени“ в политическите графити на съвременните графити артисти.

The protest graffiti, as an initially legitimate form of expression, gradually lost its presence in the urban space in favor of municipally subsidised forms and marketing-oriented graffiti that gave them a new legitimacy. However, this trend changed from the beginning of 2022, with the catalyst for change being the COVID crisis and the invasion of Russia in Ukraine, which, in their synergy, legitimised political graffiti as a „transformed form“ of protest graffiti. In other words, the interest shifted towards politicians who began to generate significant public disapproval, expressed in political graffiti. The dilemma facing graffiti artists could be presented as follows: are political graffiti propaganda or art?

Keywords: political graffiti, political expression, freedom of expression, politicians, propaganda, art.

1. ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ГРАФИТИ КАТО „ПРЕВЪРНАТА ФОРМА“ НА ПРОТЕСТНИТЕ ГРАФИТИ

Работната хипотеза на изследването е, че политическите графити са „превърната форма“ (Мамардашвили 1999, 47–59)² на протестните графити, която „реабилитира“ протеста в обществото като го персонифицира и насочва към образи на политици, които генерират значително обществено неодобрение, чиито концептуално превъплътен израз са политическите графити. Почти не могат да се открият съвременни графити на политици, които да са представени в позитивна светлина, най-вероятно като контрапункт на многото, казионно произведени и финансирани плакати и транспаранти на „класици“ на марксизма и ленинизма, „дефилиращи“ по манифестации на „трудова колектив“ от близкото минало. Това обаче е „организирано“ и контролирано „творчество“ с предварително известен и при това запластен резултат, за разлика от изначалната и само-конституираща ги свобода на изразяване на съвременните графити артисти и райтъри, които рискуват дейността им да бъде третирана като „хулиганство“, съгласно чл.325 от Наказателния кодекс. Нещо повече – Столична община е добавила и санкция в размер от 100 до 2000 лева, когато е нарушена забраната за „драскането, рисуването и писането на думи, текстове, рисунки, графични изображения и каквито и да е знаци по фасадите на сгради, подлези и други елементи на градското обзавеждане, включително и превозните средства на обществения транспорт“ (Дневник 2023).

² Превърнатите форми, според Мераб Мамардашвили, са „следствие от превръщането на вътрешни отношения на системата в нови форми, чиято обособеност им гарантира самостоятелно съществуване“ (1999, 47–59). В конкретния случай става въпрос за процес на постепенно и нюансирано превръщане на разнопосочния, неперсонализиран и преобладаващо вербален протест, основан на социално ангажирана позиция в образи на политици с оглед посочването на персоналната им отговорност, чието следствие е обезличаването на политика.

Доколко коментираните санкции обаче са относими към политическите графити, а не към (например) таговете или „словото на омразата“ и не ограничават ли те от своя страна политическото изразяване като част от свободата на изразяване, която е отличителна характеристика на демократичните общества?

Кого да следваш и на кого да „довевериш“ бъдещето си: на казионно произведените „авторитети“ от плакатите и транспарантите от близкото минало или на партийно препоръчаните „слепци с очи“, каквито са повечето от съвременните политици, „репликирани“ от графити артистите?

Ако отново насочим вниманието си към протеста, доколкото политическите графити са „превърната форма“ на доскоро „занемарените“ и почти изчезнали протестни графити както в градските пространства на София, така и в останалите градове в Република България, трябва да констатираме неговото персонифициране и фокусиране върху политически фигури от съвременността, за разлика от „слоганите“ от периода на социализма, които критикуваха „хомосоциализма“, „партийното гръбоносене“ и „камарата от подлоги“ (Василев 2018), избягвайки, с малки изключения, каквато и да е била персонализация. Политическите графити от социалистическия период са контрапункт на официалните манифестации с портрети на „класици“, лозунги и транспаранти. Те обаче се ограничават само с изписването на думи, но не и с „посочването“ на образи на политици. Протестите, както показва и актуалният към момента скандал в Народния театър „Иван Вазов“, започват с изписването на думи върху врати, стени и повърхности, но не приключват с тях. Когато преместим погледа си към типичните протестни графити от последните десетина години, трябва да констатираме, че тяхната „сила“ постепенно „заглъхна“ и се преобразува в изработването на маркетингово ориентирани и социално ангажирани графити. В протестните графити можеха да се открият фигури и изрази, които са „наследили“ лозунгите на социализма и „слоганите“ от времето на прехода към демокрация, но не и образи на политици.³

³ Типичен пример за протестни графити са почти изчезналите в градското пространство на София работи на без време отишлия си Блоке – Георги Младенов (1984–2011). Много често те се възприемат като политически графити (Николова 2017), което би могло да бъде приемливо твърдение, когато обаче коментираме по-ранен период от тяхното развитие. В своята същност работите на Блоке са протестни графити не само с оглед на посланията, но най-вече с провокативността и социалната си ангажираност, които в своята синергия не престават да изобличават и „посочват“ преди всичко дефектите на обществото и в частност на политиката.

Влоке – Георги Младенов (1984–2011) / град София, ул. Неофит Рилски № 64

Комбинацията от пандемия и впоследствие COVID криза в почти всички социални системи, последвани от инвазията на Русия в Украйна от началото на 2022 г., се оказаха катализатор на промените в обществата, които легитимираха появата на политическите графити като „превърната форма“ на протестните графити. Нещо повече – постигането на предлаганите и дефицита на нови „дивилзационни избори“, както и на мотивация за тях, изхабената в политически безсмислици гражданска енергия и най-вече неспособността на съвременните политици да генерират стратегически значима визия за развитие на България, която да мобилизира и консолидира обществото около нейното постигане, провокират политическото изразяване на графити артистите от началото на XXI век.

Какво отличава съвременните политически графити от предшествениците им – коментираните „слогани“ от периода на социализма и протестните графити на прехода?

2. ПОЛИТИЧЕСКОТО ИЗРАЗЯВАНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ГРАФИТИ АРТИСТИ

Съвременните политически графити са почти „безмълвни“ по отношение на изписаните с букви послания, каквито могат да се открият дори в протестните графити на прехода под формата на неодобрителни закани и констатации като например „управата си го търси“. За разлика от тях, съвременните политически графити са максимално концентрирани върху персонализацията на политици, генериращи значително обществено неодобрение, които обикновено са избразени по концептуален начин и/или в контекст, изразяващи по категоричен начин или чрез „намигване“ причините за тяхното неодобрение. Нещата са сериозни не само защото директно се „посочва“ образът на политика, но и защото

няма време да се „заклинателства“ с изписването на думи, доколкото визията е най-бързото и от дистанция разпознаваемо послание. Дори обичайната анонимност на графити райтъра е „пренебрегната“ от съвременните графити артисти, чиито „стил“ ги прави разпознаваеми и известни не само в градското, но и в публичното пространство по начин, който обезсмисля поставянето на подпис или оразличаващ ги знак. Нетрайността на политическите графити в градската среда, не само заради използваните изразни средства и материали, също „работи“ по свой начин за изразяването на позициите и „мнението“ на съвременните графити артисти. Иначе казано – съвременните политици са нетрайни и поради това не се изисква дълготрайност на посланията, изразните средства и използваните материали. Те са компенсирани с „бързина“ на артистичната реакция, минималистично изразяване и отдалечена разпознаваемост. Това обаче е политическо изразяване не само защото демонстрира гражданска позиция и социална ангажираност, каквито присъстваха и при протестните графити, а защото има директно противопоставяне на това, което ни се предлага като политика, персонифицирана от образа на „политика“, насъбрал максимално неодобрение към момента на изразяване. Сравнителното противопоставяне на подобни „политици“, обикновено на дейци и просветители, които са участвали в борбите за църковна и национална независимост от периода на Българското Възраждане, както и поставянето на съвременните политици в контекста на това отминало време, трябва да „изобличи“ несъстоятелността им като политици на съвременна България.

Станислав Беловски / Заличен графит в град София на ул. Иван Вазов № 6

Типичен пример е изобразеният „политик“, който е яхнал кончето на Цар Освободител пред Народното събрание по начин, който е характерен за възсядане на магаре. Несъразмерността на фигурите внушава непосилната тежест на политика спрямо тялото на кончето, което губи от достолепието си и предполага умалителна форма. Същевременно начинът, по който е яхнато кончето, е „намигване“ за компетентността на „политика“, чиято „значимост“ в обществото предполага най-вероятно и използването на руски капитали, влияние и „коне“ при постигането на цели, които не биха могли да се определят като политика.

Необходимо е да се посочи обаче, че много преди инвазията на Русия в Украйна от началото на 2022 г., политически графити „посрещаха“ посещенията на официални лица на Руската федерация в Западна Европа, като най-предпочитаният образ е на правещия сърце Навални, който трябваше да изрази солидарността на западните общества с неговата кауза не само с посланието, но и с формата – графити изразяването като демократична и само-конституираща се форма на обществена енергия. Нейната реакция не закъсна в България, само че беше насочена в различна посока, след призива „ходете пеша“, отправен от действащ политик към българите, които бяха изразили неодобрението и „неблагодарността“ си към качеството на работа на представляваната от него политическа сила. Оставям настрана реакциите на несъгласие с репресиите на протестиращи против разбирането за политика на тогава управляващото мнозинство, изразени например с почти веднага заличения графит на ъгъла на ул. „6-ти септември“ и ул. „Иван Вазов“, в който Исус Христос беше изведен от полиция по подобаващ начин.

Метафората също е „на въоръжение“ при изработването на политически графити, като освен преноса на невинността на Христос към протестиращите, който бихме могли да открием при вече коментирания пример, би могло да се добави и момчето, което преобръща предполагаемия Голиат на руската политика, „намигвайки“ за неговия черен пояс, при предлагането на пренос на послания, свързани с добре познатата ни история на Давид и Голиат (Свободна Европа 2022). Коментираният графит е изработен в типичния стил на Банкси, свързан с използването на шаблони, и се намира на 50 км от Киев, в украинския град Бородянка. В графита е изобразен мъж, „приличащ на Владимир Путин“, който е хвърлен по гръб от малко момче. Засега обаче не е потвърдено дали авторът е Банкси, но се приема, че „образът е именно на Путин, защото руският президент е носител на черен колан“ (Булевард България 2022). Това обаче не е всичко, защото тази работа, приписвана на Банкси, поради появата ѝ в профила на артиста в Instagram, почти веднага се превърна в пощенска марка и пропаганда на украинската съпротива срещу руската инвазия. „Пощенските марки са пуснати по случай годишнината от началото на руската инвазия в Украйна, започнала на 24 февруари 2022 г. Оригиналният графит на Банкси е върху къща, опустошена от руски обстрел

в град Бородянка, близо до столицата Киев“. Нещо повече – „много украинци виждат стенописа на Банкси като метафора на яростната съпротива на Украйна срещу инвазията“ (Frog news 2023). Пощенската марка е форма на изразяване, която предполага изпращане и „разнасяне“ на посланието по всички краища на света, като независимо дали това се случва на практика, метафората и формата внушават подобни очаквания. Доколко обаче метафорично използваната библейска притча за Давид и Голиат, превъплътена в коментирания графит и превърната в пощенски марки, би могла да се определи като пропаганда?

Графитите на Банкси и техните употреби / Украйна, град Бородянка (2022)

3. ПРОПАГАНДА ИЛИ ИЗКУСТВО?

Каква е ситуацията в България и могат ли графитите да бъдат използвани за пропаганда?

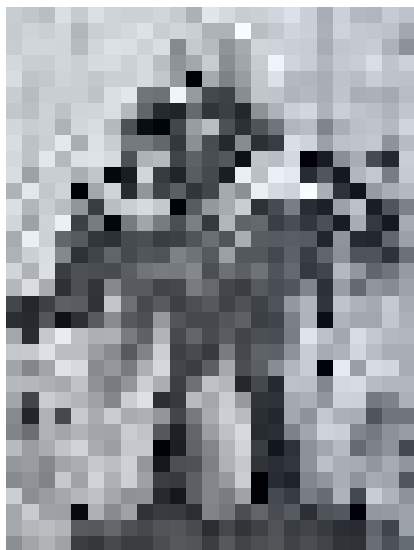
В търсене на ориентири и основания за съществуване, част от изработените графити се насочиха към т.нар. националистически графити, които значително се отклоняват от „канона“ на графити общността, поставяйки под съмнение вече коментираната самоконституираща ги свобода на изразяване, която отличава съвременните графити артисти от пропагандаторите на политически и дори на националистически идеи. Иначе казано – доколко изображенията на публични сгради и места в българските градове прото-политици от периода на Българското Възраждане са националистическа пропаганда на „родолюбиви“ организации и партии в търсене на политическо представителство от потенциални съмишленици и избиратели или са поставяне на съвременните политици в контекста на това отминало време, за да се „изобличи“ политическата им несъстоятелност? Нещо повече – това политическо изразяване на свободни графити артисти ли е или е партийно организирана пропаганда?

„Националистически“ графити / град София, ул. Неофит Рилски № 66 и гара Подуяне

От една страна, „започне ли артистът да получава пари за политически ангажирано изкуство, това вече е пропаганда, а не изкуство. Лошо няма, споделя творчески активен графити артист, но това финансиране следва да се обяви. Нещо като платена публикация“. От друга страна обаче, изкуството трябва „да провокира хората да си задават въпроси, да поставят под въпрос действителността“ (Димитров 2021), което не винаги изключва предходната позиция. Това поставя по различен начин въпроса могат ли да се „провокират“ хората с политически графити, способни да ги накарат да си задават въпроси относно заобикалящата ги действителност, без това да се превръща в пропаганда?

„Националистическите“ графити, без да са откровена пропаганда на конкретни политически партии, индиректно, под формата на „скрита реклама“, разпространяват родолюбиви и патриотични идеи, от които се възползват политически партии, които разчитат на избиратели с подобни възгледи. Много малко са графитите, чиято артистична провокация поставя в сравнителен план съвременни политици на „фона“ на „иконите“ от Българското Възраждане, за „да провокира хората да си задават въпроси“ и „да поставят под въпрос действителността“ (Димитров 2021), без обаче да се опитват да „избягат“ от нея в предпочитано от тях минало. Иначе казано – в повечето от случаите имаме работа с възпоменателни и илюстративни графити с прикрити или недотам носталгични елементи по отминалото време на Българското Възраждане и неговите дейци и прото-политици. Инвазията на Русия в Украйна от началото на 2022 г. обаче радикално промени летаргията на носталгичната илюстративност и възпоменателност на коментирания вид политически графити, навлизайки в бруталната съвременност на новите реалности и предизвикателства.

Станислав Беловски „Путин и мъртвото му тяло“ (2022) и реакцията на обществото (2023)

Политическите графити промениха своя облик, като същевременно запазиха обособеността си на „превърнати форми“ (Мамардашвили 1999, 47–59), както и отличителните си характеристики, каквито са персонализацията („посочването“) на политиците, „бързината“ на артистичната реакция, минималистичното изразяване и отдалечената разпознаваемост. Актуалността на посланието, както и метафората, използвана като изразно средство, биха могли да бъдат добавени към отличителните характеристики на политическите графити, особено когато те са свързани с инвазията на Русия в Украйна. Типичен пример е метафората на (само)убитата Русия, представена от нейния президент, който носи по характерен начин собственото си тяло, репликарайки „Пиета“ на Микеланджело. Работата на Станислав Беловски „Путин и мъртвото му тяло“ от началото на 2022 г. по категоричен начин демонстрира позицията на артиста и по-конкретно, че „изкуството е преди всичко лична позиция, вид политически акт“ при който „художникът не е академичен изследовател, за да трябва да е обективен или неутрален“ (Национална галерия 2023). Оригиналният графит се намира на ул. „Граф Игнатиев“, но неговата поява в организираната 1 година по-късно изложба „Аз трябваше да направя нещо...“ в Софийския арсенал – Музей за съвременно изкуство през периода 23.02.2023 – 26.03.2023 г., показва, че Беловски вече е „направил нещо“ с уличното си изкуство (Виж! 2023), като е преминал отвъд пропагандния ефект на своите графити с институционализирането на артистичната си реакция с изложба във филиала на Националната галерия на бул. „Черни връх“ № 2 в София. Пропагандният ефект на репродуцирания в пощенски марки предпологаем графит на Банкси от град Бородянка при Беловски вече е превърнат в осмислена артистична позиция, провокираща ни чрез серия от дигитални колажи и картини да се замислим за начина и смисъла на съществуването ни в новите условия на непрекъснати заплахи и предизвикателства. Нормалността на съществуването и неутралната позиция се оказаха проблематични категории при „рисковите общества“, за които много отдавна ни предупреждаваше Улрих Бек (2013).

Графитите на Банкси и новата реалност / Украйна, Централният площад в град Киев (2022)

Графитите на Станислав Беловски и новата реалност / град София, ул. Цар Иван Шишман (2022)

Ако отново насочим вниманието си към уличния статус на графитите от изложбата на Беловски, ще трябва да посочим, че някои от тях вече не са налични в градското пространство на София, но останалите в него много често са репликирани и коментирани както в медиите, така и на място (in situ), какъвто е случаят със заличените лица на Путин от графита на ул. „Граф Игнатиев“. В това отношение трябва да се посочи, че за разлика от институционализираната артистичност, която дава друг статут на изразяването, като обаче редуцира част от обратната връзка, уличното изкуство позволява на „диалога“ в обществото да съществува под формата на реплики и дори заличаване на конкретни графити. С промяната на коментираната работа на Беловски ставаме свидетели на качествено ново „решение“ – обезличаване на политика след неговото „двойно“ посочване в оригиналния графит от 2022 г., което в преобладаващата обществена реакция означава, че извършеното от него вече не се възприема като политика със заличаването на лицето на политика. Това заличава обаче и част от отличителните характеристики на политическите графити като например персонализацията на политика, поставяйки въпроса как да бъдат квалифицирани неговите действия, когато на последиците от тях не им се дава образ / лице? Обратната гледна точка, която приема и защитава подобни действия, много слабо присъства в градското пространство на София, обикновено под формата на изписани ругатни и обидни квалификации. Автентичното изразяване на тази позиция, разбира се, без да се използват обидни формати, са изказванията на представители на официалните власти в Русия. Изразяването на позицията и разпространението ѝ в обществото обаче не разчита на графитите като демократична и самоорганизираща се форма на политическо изразяване на обществото и поради тази причина е по-слабо представена в изследването⁴.

Политическите графити като „превърната форма“ (Мамардашвили 1999, 47–59) на протестните графити не са нова форма на политическо изразяване на обществото. Те са „наследници“ на протестните графити от периода на социализма и прехода към демокрация, които обаче са поставени в нови социално-икономически и политически условия. Артистичната реакция на коментираните реалности ги превръща в обособени и „превърнати“ форми. Политическите графити се характеризират с персонализация на изобразените политици и обезличаването им, когато преминат границите на политиката, „бързина“ на изработване, минималистично изразяване и отдалечена разпознаваемост. Актуалността на посланието⁵ и използваните метафори като израз-

⁴Неспособността или отказът да се използва „меката сила“ (Нye 1990) на политическите графити като част от многообразието от съвременни форми на представяне и разпространяване на алтернативни гледни точки по отношение на коментирания конфликт води до демонизирането на Русия, приписването ѝ на несъществуващи дейности и последици и в крайна сметка до по-трудното намиране на решение за изход от ситуацията.

⁵Много често Банкси е критикуван, че неговото анонимно бунтарство е комерсиално мотивирано с оглед на пазарното реализиране на негови творби в търгове за милиони

но средство са допълнителни отличителни характеристики на съвременните политически графити. В заключение би могло да се посочи, че политическите графити са предпочитан начин на артистично изразяване в съвременните общества.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бек, У. (2013). *Рисковото общество: по пътя към една друга модерност*. София: Критика и хуманизъм. (Bek, U. (2013). *Riskovoto obshtestvo: po putya kam edna druga modernost*. Sofia: Kritika i humanizam)
- Булевард България (2022). *Момче поваля Путин, гимнастичка сред отломки: нови графити на Banksy се появиха в Украйна*. – В: Булевард България [онлайн]. 12.11.2022. [прегледан 04.04.2023]. Достъпно на: <https://boulevardbulgaria.bg/articles/momche-vovalya-putin-gimnastichka-sred-otlomki-novi-grafiti-na-banksy-se-royaviha-v-ukrayna> (Bulevard Bulgaria (2022). *Momche povalya Putin, gimnastichka sred otlomki: novi grafiti na Banksy se royaviha v Ukrayna*. – V: Bulevard Bulgaria [onlayn]. 12.11.2022. [pregledan 04.04.2023]. Dostapno na: <https://boulevardbulgaria.bg/articles/momche-vovalya-putin-gimnastichka-sred-otlomki-novi-grafiti-na-banksy-se-royaviha-v-ukrayna>)
- Василев, С. (2018). *Графитите като протест. 1969–2018 г.* – В: Портал за култура, изкуство и общество. [онлайн] 8.09.2018. [прегледан 4.04.2023]. Достъпно на: <http://kultura.bg/web/%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d0%b8%d1%82%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d0%ba%d0%b0%d1%82%d0%be %d0%bf%d1%80%d0%be%d1%82%d0%b5%d1%81%d1%82-1969-2018-%d0%b3/> (Vasilev, S. (2018). *Grafitite kao protest. 1969–2018 g.* – V: Portal za kultura, izkustvo i obshtestvo. [onlayn] 8.09.2018. [pregledan 4.04.2023]. Dostapno na: <http://kultura.bg/web/%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d0%b8%d1%82%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d0%ba%d0%b0%d1%82%d0%be %d0%bf%d1%80%d0%be%d1%82%d0%b5%d1%81%d1%82-1969-2018-%d0%b3/>)
- Виж! (2023). *Беловски направи нещо...* В: Виж! [онлайн]. 28.03.2023. [прегледан 04.04.2023]. Достъпно на: <https://vijmag.bg/bg/article/belovski> (Vizh! (2023). *Belovski napravi neshto...* V: Vizh! [onlayn]. 28.03.2023. [pregledan 04.04.2023]. Dostapno na: <https://vijmag.bg/bg/article/belovski>)
- Григоров, Я. (2018). *Маската на Банкси*. – В: К – вестник за критика, дебати и културни удоволствия [онлайн]. 16.11.2018. [прегледан 4.04.2023]. Достъпно на: <http://kweekly.bg/publication/1008> (Grigorov, Ya. (2018). *Maskata na Banksi*. – V: K – vestnik za kritika, debati i kulturni udovolstvia [onlayn]. 16.11.2018. [pregledan 4.04.2023]. Dostapno na: <http://kweekly.bg/publication/1008>)

долари (Григоров 2018), макар че има и обратни примери за продавани от него собствени графити по 50 долара на случаен принцип, което обаче се прави, според критиците, за да подхранва образа си на артист-бунтар, легитимен „наследник“ на традицията на антисистемното изкуство. Отвъд основателните критики към Банкси, не би могло да се отрече актуалността не само на неговото творчество и послания, но и винаги точната им локализация в епицентъра на най-значимите съвременни събития и конфликти, превръщайки го в своеобразен „барометър“ за съвременност от началото на XXI век.

- Димитров, И. (2021). *Действителност под въпрос*. В: Виж! [онлайн]. 2021. [прегледан 4.04.2023]. Достъпно на: <https://vijmag.bg/topic/deystvitelnost-vapros> (Dimitrov, I. (2021). *Deystvitelnost pod vapros*. V: Vzh! [onlayn]. 2021. [pregledan 4.04.2023]. Dostapno na: <https://vijmag.bg/topic/deystvitelnost-vapros>)
- Дневник (2023). *Столичната община се зарича да глобява до 2000 лева за дракане на фасадите*. – В: Дневник [онлайн]. 1.02.2023. [прегледан 04.04.2023]. Достъпно на: https://www.dnevnik.bg/gradska_sreda/2023/02/01/4445110_stolichnata_obshtina_se_zaricha_da_globiava_do_2000/ (Dnevnik (2023). *Stolichnata obshtina se zaricha da globyava do 2000 leva za draskane na fasadite*. – V: Dnevnik [onlayn]. 1.02.2023. [pregledan 04.04.2023]. Dostapno na: https://www.dnevnik.bg/gradska_sreda/2023/02/01/4445110_stolichnata_obshtina_se_zaricha_da_globiava_do_2000/)
- Мамардашвили, М. (1999). Превърнатите форми. За необходимостта от ирационални изрази. – В: *Критика и хуманизъм*, кн. 6, 47–59. (Mamardashvili, M. (1999). *Prevarnatite formi. Za neobhodimostta ot iratsionalni izrazi*. – V: *Kritika i humanizam*, кн. 6, 47–59)
- Национална галерия. (2023) *Станислав Беловски. Аз трябваше да направя нещо...* В: Национална галерия [онлайн]. 23.02.2023. [прегледан 04.04.2023]. Достъпно на: <https://nationalgallery.bg/bg/exhibitions/stanislav-belovski-i-had-to-do-something/> (Natsionalna galeria. (2023) *Stanislav Belovski. Az tryabvashe da napravya neshto...* V: *Natsionalna galeria* [onlayn]. 23.02.2023. [pregledan 04.04.2023]. Dostapno na: <https://nationalgallery.bg/bg/exhibitions/stanislav-belovski-i-had-to-do-something/>)
- Николова, Д. (2017). *Графити бунтът на Блоке: истината остава!* – В: Егоист. [онлайн]. 11.07.2017. [прегледан 04.04.2023]. Достъпно на: <https://egoist.bg/grafitibuntat-na-bloke-obstinate-ostava/> (Nikolova, D. (2017). *Grafiti buntat na Bloke: istinata ostava!* – V: *Egoist*. [onlayn]. 11.07.2017. [pregledan 04.04.2023]. Dostapno na: <https://egoist.bg/grafitibuntat-na-bloke-obstinate-ostava/>)
- Свободна Европа (2022). *Давид срещу Голиат. Графитите на Banksy в Украйна*. – В: Свободна Европа [онлайн]. 16.11.2022. [прегледан 04.04.2023]. Достъпно на: <https://www.svobodnaevropa.bg/a/32133490.html> (Svobodna Evropa (2022). *David sreshtu Goliat. Grafitite na Banksy v Ukraina*. – V: *Svobodna Evropa* [onlayn]. 16.11.2022. [pregledan 04.04.2023]. Dostapno na: <https://www.svobodnaevropa.bg/a/32133490.html>)
- Frog news 2023. *Банкси срещу Путин: Графитите на артиста станеха пощенски марки в Украйна*. – В: Frog news [онлайн]. 26.03.2023. [прегледан 04.04.2023]. Достъпно на: <https://frognews.bg/novini/banksi-sreshtu-putin-grafitite-artista-stanaha-poshtenski-marki-ukraina.html> (Frog news 2023. *Banksi sreshtu Putin: Grafitite na artista stanaha poshtenski marki v Ukraina*. – V: *Frog news* [onlayn]. 26.03.2023. [pregledan 04.04.2023]. Dostapno na: <https://frognews.bg/novini/banksi-sreshtu-putin-grafitite-artista-stanaha-poshtenski-marki-ukraina.html>)
- Ные, J. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York, NY: Basic Books.